

ЕКОНОМІЧНА ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: РОЗВИТОК ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті досліджено історичний процес формування і концептуалізації економічних уявлень про соціальну відповідальність. Сформульовано критерії періодизації розвитку її економічної парадигми. Визначено зв'язок цієї парадигми з сучасними концепціями соціально-економічної взаємодії, зокрема, соціальним партнерством, вікіномікою.

В статье предложен авторский взгляд на исторический процесс формирования и концептуализации экономических представлений о социальной ответственности. Сформулированы критерии периодизации развития ее экономической парадигмы. Определена связь этой парадигмы с современными концепциями социально-экономического взаимодействия, в частности, социальным партнерством и викиномикой.

The article examines the process of development and conceptualization of the economic idea of social responsibility. The criteria for periodization of development of social responsibility economic paradigm are formulated. The paradigm connection to the modern concepts of social and economic interaction (incl. social partnership and wikinomics) is studied.

Ключові слова. Соціальна відповідальність, ринок, суб'єкт, поведінка, розвиток.

Ключевые слова. Социальная ответственность, рынок, субъект, поведение, развитие.

Keywords. Social responsibility, market economy, economic agent, behavior, development.

Вступ. Нині у світі все очевиднішою стає зміна пріоритетів функціонування глобального ринкового господарства та принципів реалізації економічних цілей. Самостійною науково-практичною проблемою стає формування в економіці поведінкового і світоглядного стереотипу соціальної відповідальності (СВ).

В Україні тематика СВ чимраз більше актуалізується з огляду на відсутність соціальної згоди щодо здійснюваних ринкових трансформацій і високий рівень трансакційних витрат взаємодії економічних суб'єктів. Це зумовлює наростання істотних протиріч у параметрах сталого розвитку економіки і країни в цілому. Водночас становлення СВ як повноцінного регулятора взаємодії економічних суб'єктів вимагає розроблення нового підходу до розуміння економічної природи СВ, яке неможливе без систематизації та критичного осмислення багатого історичного матеріалу стосовно розвитку її економічної парадигми.

Однією з найбільш методологічно завершених концепцій СВ сьогодні визнано вчення про соціальну систему СВ. Її основні положення розроблено С. Карпухіним, К. Мітчемом, Х. Ленком. Домінуючим напрямом економічного дослідження СВ закордоном та в Україні залишається корпоративна соціальна відповідальність. Комплексне економічне дослідження СВ з позиції її багатосуб'єктності в Україні започатковане групою вчених, очолюваною проф. А.М. Колотом і проф. О.А. Грیشноюю. Індивідуальну СВ як потребу соціальної економіки досліджують науковці НАН України на чолі з акад. Е.М. Лібановою. Проте у більшості відомих публікацій при дослідженні економічного феномену СВ та проектуванні перспектив формування СВ в економіці недостатньо повно і послідовно враховано принцип історизму, а також об'єктивний взаємозв'язок соціально-філософської, системної та економічної парадигми СВ.

Постановка завдання — аналіз історичної трансформації економічних уявлень про СВ як системний багатосуб'єктний соціально-економічний феномен.

Результати дослідження. СВ як організований системний соціальний феномен формувалася протягом тривалого часу, відображаючи соціально-психологічні та економічні риси різних історичних епох. У структурі соціальної системи СВ сучасна соціально-філософська наука виділяє такі основні елементи: 1) суб'єкт СВ; 2) предмет СВ: за що суб'єкт суб'єкт-інстанцію СВ: здійснює оцінку і регуляцію діяльності суб'єкта.

Становлення соціального феномена СВ вчені пов'язують зі зміною співвідношення елементів системи СВ, а також характеру взаємозв'язку суб'єктів та самої системи. Починаючи з періоду первіснообщинного соціуму і до сучасності СВ осмислювалася

поетапно як 1) покарання; 2) підзвітність; 3) надійність; 4) взаємність. Взаємодія соціального цілого (системи) та його елементів у ході суспільно-історичного розвитку відповідно набували форм відносин 1) підпорядкування; 2) пізнання; 3) творіння; 4) еквівалентності.

Відповідно до етапів формування філософської концепції СВ розвивалася й її економічна парадигма. Оскільки суб'єкт є єдиним діяльним елементом системи СВ, становлення економічного феномена СВ ми пов'язуємо з розвитком суб'єктності в економічній сфері. Трансформація суб'єкта та моделі його економічної поведінки — основні критерії періодизації розвитку економічної парадигми СВ. У цьому зв'язку ми виділяємо такі етапи її становлення: 1) дораціональний (доекономічний); 2) політекономічний; 3) утилітарний; 4) комунітарний («вікіномічний»).

На першому етапі економічний суб'єкт слабо виділявся із соціальної маси. У соціально-економічному просторі існував економічний протосуб'єкт — з обмеженими чи неусвідомленими економічними потребами та несформованим ставленням до економічної реальності. Соціально відповідальна економічна поведінка передбачала адаптацію протосуб'єкта до потреб інстанції (полісу, церкви тощо) і до трансльованих нею очікувань. Інстанція при цьому була вищим і безумовним авторитетом, без прямого зв'язку з середовищем протосуб'єктів. Економічне тлумачення СВ пов'язувалося здебільшого з духовно-моральними аспектами господарської діяльності. Предмет СВ диктувався інстанцією як аскеза задля забезпечення переважно основних життєвих потреб общини (соціуму) і задля збереження ієрархізованого статусу-кво. Зорієнтованість на обмеження вважалася одночасно і наслідком, й умовою духовного вдосконалення.

Розвиток економічного мислення, а разом з ним і принципів господарської етики, отримав поштовх з першими спробами утвердження екзистенціальної самостійності людини, що проголосили СВ її свідомим вибором. Великою мірою цьому посприяла Реформація та поширення протестантизму, який привносив обережні зміни у розуміння предмета СВ. Протестантський етос проголошував важливою чесною підприємницький успіх через продуктивну, чесну, засновану на знаннях, майстерності й дисципліні працю. Але соціально відповідальний ідеал економічної поведінки все ще залишався орієнтованим на обмеження.

На цьому ґрунті — проте з новим змістом — формувалася економічна етика в Новий час, коли прогресивні міркування про необхідність самоактивної діяльності людини в оточуючому світі спричинили появу і розвиток капіталістичного (політекономічного) вчення. Зародження політекономії знаменувало появу власне економічного суб'єкта, раціонального і вільного від впливу трансцендентальних ідеалів. Мислення епохи виправдовувало існування раніше недооціненої моделі людської поведінки, в основі якої — прагнення до збагачення. Розпочався етап усвідомлення СВ в економіці, в якому відповідальна поведінка пов'язувалася з рисами ощадливості, оскільки саме вона веде до багатства. Ощадливість — не аскеза сама по собі, а аскеза як запорака багатства. Предмет СВ втілювався у пошуку й поясненні джерел та способів збагачення, у конформності щодо вимог іншої інстанції — економічного порядку: спочатку капіталістичного («невидимої руки» ринку), а згодом — соціалістичного. Економічний суб'єкт став суб'єктом пізнання законів цього порядку. Для успіху у такому пізнанні і в процесі збагачення суб'єкти використовували низку характерних економічних інструментів: мануфактуру, ярмарок, лихварство і т.д., а згодом — картелі, банки, біржі тощо.

А. Сміт як один із ранніх творців політекономічного вчення надавав значної уваги реалізації етичних імперативів в економічній діяльності. Про це свідчить хоча б той факт, що поряд із «Дослідженням про природу і причини багатства народів» його найбільш вагомою працею вважається «Теорія моральних почуттів», яка передувала «Дослідженню» і до певної міри слугувала їй філософською основою (в частині пояснення природи і користі егоїстичної поведінки). Етика у А.Сміта означала абсолютизацію і навіть сакралізацію ринку як досконалого способу економічної організації суспільства.

Проте етична проблема в працях багатьох класиків економічної науки відображалася не в такий романтичний спосіб, що проявлялося, зокрема, у ставленні до робітників та цінності робітничої праці, а також у виправданні значної соціально-економічної нерівності. Згідно з позицією іншого класика — У. Петті, виплата робітникові заробітної плати понад необхідний для існування мінімум призводила до зменшення продуктивності його праці і втрату суспільного продукту, а відтак — становила очевидну загрозу багатству.

Жорсткість політекономістів та економічної дійсності того часу викликала природне невдоволення як у середовищі мислителів, так і в суспільстві. Предмет СВ, зберігаючи фокус

на багатство, помітніше і глибше змістився у бік питання про справедливість його розподілу. Це питання спровокувало низку ідейних поривань, з одного боку, щодо визнання неповноцінності ринку як системи, а з іншого — щодо необхідності гуманізації виробничих відносин. Основоположниками ідеї «приреченості» ринку вважаються представники утопічного соціалізму. Одним із його найбільш яскравих апологетів був англійський промисловець Р. Оуен [2], який розробив план поліпшення умов життя робітників і спробував його реалізувати на одній із ткацьких фабрик Шотландії у поселенні Нью-Ленарк. Реформуючи виробництво й життєві умови робітників, поступово Р. Оуен усвідомив необхідність неминучої заміни капіталізму новим суспільним ладом.

Подальший розвиток соціалістичного утопізму та праці його представників відображали настрої, що вказували на близьке завершення політекономічної епохи становлення СВ в економіці. Вони підкреслювали невідповідність пануючої системи господарювання певному — іншому, ніж ринок — світопорядку. Попри в цілому антагоністичну щодо політекономічної думки риторику, звернення соціалістів-утопістів до необхідності відповідати деякому природному й об'єктивному імперативу, що знаходиться поза суб'єктом як таким, об'єднує їх з іншими представниками політекономічної епохи.

Між тим, потрясіння ринкової системи засвідчували неспроможність конкурентного механізму забезпечити тривалу соціально-економічну стабільність. Споглядаючи це і сприйнявши ідеї соціалістичного утопізму, велика кількість дослідників згуртувалися довкола вчення К. Маркса, котрий не тільки продовжував обстоювати неминучість загибелі капіталізму під тиском його внутрішніх суперечностей, але й закликав до організованих революційних виступів проти нього і його захисників. Тим самим К. Маркс остаточно порвав з концептом пасивності суб'єкта і закликав до змін саме через зусилля останнього: не пристосовуватися до економічного порядку, а через самоосвіту і активний наступ перетворювати його. Водночас ці зміни — в традиціях соціал-утопізму — вкладалися в детерміновану стадійність впорядкованого розвитку економічної дійсності та сценарій очікуваного комуністичного ідеалу.

За логікою розвитку політекономічного вчення з домінантою незалежного суб'єкта в кінці XIX ст. в економічній думці відбулося завершення формування принципу методологічного індивідуалізму. XX ст. — час усвідомлення самоактивним економічним суб'єктом первинності своїх потреб. А залежність від стихії ринку чи від колективних потреб проголошено другорядною. Ринкове чи державне регулювання протиставлялися у той час не як альтернативні світопорядки, а як альтернативні інструменти реалізації потреб деякої безликої маси економічних суб'єктів. Серед них виділялися власне індивіди, а також їх репрезентатори — ті організаційні одиниці, що раніше були виключно функціональними інструментами (наприклад, корпорації, профспілки), а також ті, що раніше були частиною сутності інстанції (наприклад, держава). Останні — це квазісубєкти, які перестали бути лише знаряддям суб'єкта, що прагне багатства, але й поки що не набули власної свідомості, окремої від нього.

Різноманіття форм економічної діяльності і засобів фетишизувало в новітню епоху не багатство і його адекватний розподіл, а можливості споживання. Це, у свою чергу, зумовило ідеалізацію утилітарної економічної поведінки. І хоча концепт утилітаризму було сформульовано значно раніше (у XVIII ст.), новий утилітаризм, помножений на індивідуалізований прагматизм, було позбавлено наївно-гедоністичного забарвлення, характерного для попередньої епохи. Натомість очікування суб'єктів були зорієнтовані на практичну корисність, споживчу цінність благ, здатних задовольняти масу зростаючих потреб.

У цей період сталися радикальні перетворення інстанції як суб'єкта відповідальних соціально-економічних відносин. Вона втрачає статус вищого і безумовного авторитета. Інстанція стає частиною і продуктом середовища відповідальних суб'єктів і залишається інстанцією допоки задовольняє потребу суб'єктів в ефективному регулюванні їх взаємодії.

Водночас протягом XX ст. дедалі очевиднішими бачилися темпоральні межі процесу споживання — ресурси, придатні для цього, ставали все більш рідкісними, а ризики і невизначеність розвитку зростаючої маси суб'єктів з конкуруючими потребами — дедалі більш загрозливими. За цих умов відповідальна поведінка набула рис такої, що здатна продовжити споживання на якомога більш віддалений період часу. СВ в економіці стала

осмислюватися як збереження чи створення можливостей зберігати корисність і гарантувати споживання у майбутньому.

Розвиток ринку та капіталістичних суспільств більшості європейських національних економік на поч. і протягом ХХ ст. скоріше заперечував, ніж доводив передбачення К. Маркса щодо неминучості загострення протистояння у системі виробничих відносин, а також й ідеологію тих соціал-утопістів, котрі пророкували демонтаж капіталістичного ладу. Натомість поглибилися позбавлені радикалізму наукові вчення, які акцентували на необхідності трансформації капіталістичного устрою на засадах її поступової соціалізації і пристосування до потреб діяльних суб'єктів. Популяризувалася теорія «демократизації капіталу», вихідною у котрій була ідея про те, що розвиток капіталізму на основі кооперації та акціонування піднімає пролетаріат до становища власника і громадянина, право та обов'язок якого — суспільна участь [1]. У тих суспільствах, де перемогли орієнтації розвитку на соціалістичний спосіб задоволення потреб, протягом ХХ ст. формується цілісна парадигма соціал-демократії, зміст якої становлять ефективно і відповідально комбінування елементів ринку, суспільного регулювання і співучасті. Поглиблюється розуміння необхідності соціального діалогу як основи соціально відповідальної економіки. Під впливом соціал-демократичної ідеології утверджується концепція соціальної держави як реакція на масштабний і суперечливий соціальний експеримент радянзації сходу Європи. Її відправним моментом є збереження ринкового типу господарювання і одночасне забезпечення соціальної рівності, що досягається переважно шляхом значного перерозподілу результатів суспільного виробництва, яке здійснюється державою.

У суспільствах, де взято курс на подальший розвиток ліберального режиму, зародилася етична концепція капіталістичної благодійності, відповідно до якої багатії повинні жертвувати частину своїх статків на загальносуспільні потреби. На поч. ХХ ст. в ділових колах широке поширення одержав принцип «служіння», згідно з яким підприємець повинен використовувати свої ресурси таким чином, щоб примножувати корисність своєї справи для багатьох.

Через розвиток капіталістичної благодійності закріпилося домінування індивідуального суб'єкта СВ в економічній сфері — ефективного й діяльного суб'єкта-одинака, рішення якого мають значний вплив на всіх довкола. Відображенням цієї тенденції була поява у 50-тих рр. ХХ ст. у США першого наукового дослідження економічної проблематики СВ, яким започатковано систематичний науковий аналіз СВ господарюючого суб'єкта [4]. З плином часу СВ у бізнесі перетворилася на значущий управлінський інструмент. Суб'єктом СВ було визначено не стільки підприємця-власника, скільки підприємця-менеджера [3]. З початку аналізу феномена СВ в управлінських термінах все більшого розповсюдження набуло означення «корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ), відображаючи зростаючу роль та поширеність корпорацій як організаційної форми здійснення бізнесу і репрезентатора власників та менеджменту [5].

Тим часом в межах дослідження соціального значення корпорацій виникають нові підходи до розуміння соціального партнерства (соціального миру) як запоруки довгостроковості існування, що відтепер розглядається в контексті осучасненого розуміння економічної рівноваги. Розмірковуючи з приводу монопольного впливу великих корпорацій та ефективності антитрестівського законодавства, американський вчений Дж. Гелбрейт розвинув інституціональну концепцію рівноважних сил — факторів ефективного стримування монополії чи олігополії [7]. Концепція підкреслює вагомість впливу на корпорацію багатосуб'єктного внутрішнього і зовнішнього середовища, що зобов'язує організацію до постійного діалогу. Великою мірою вона посприяла піднесенню комунікативного підходу до визначення СВ організації, що сформувався в 80-х роках ХХ ст. в рамках управлінської теорії зацікавлених сторін (стейхолдерів). Адепти теорії стверджують, що траєкторію розвитку фірми детермінує врахування інтересів широкого кола зацікавлених сторін: акціонерів, працівників, місцевих громад, клієнтів, ділових партнерів тощо. Стейхолдери розглядаються як «коаліція впливу», рівень відносин і діалог з якою є критично важливим для менеджменту [6].

З часом остаточно утверджується новий формат соціального партнерства як партнерства стейхолдерів. Стейхолдери перестають бути лише об'єктом впливу компанії чи лише генератором одновекторного впливу на неї — вони стають активними учасниками

корпоративної соціальної діяльності, поділяючи із нею зобов'язання, ризики та ресурси за наслідки. СВ стає спільною та взаємною [9].

Водночас світова фінансово-економічна криза 2008—2009 рр. спровокувала повернення риторики про системну кризу капіталізму. Критика його конкурентного господарського механізму, орієнтованого на масове споживання матеріальних благ, його неспроможність забезпечити економічні передумови ні індивідуального, ні суспільного «щастя» (як гармонійного світовідчуття) привела до появи нової господарської філософії СВ. Сьогодні триває комунітарний етап розвитку її економічного осмислення. В його межах суб'єкти дедалі більше відчують потребу в причетності до соціального. Соціальний контекст вже не сприймається у термінах корисності чи користі. Соціум перестає бути статистичною сукупністю індивідуальних суб'єктів. Соціальне набуває самоцінності як складова індивідуального буття. Квазісуб'єкти, котрих індивіди в попередній час сприймали здебільшого утилітарно, тепер постають як окремі повноцінні суб'єкти-інституції. З різноманітності суб'єктів найбільш чітко виокремлюються три інституціональні спільноти — корпорація, держава, громадянське суспільство. Вони не протистоять ні індивідуальному суб'єкту, ні один одному. Відповідальна економічна поведінка у цей час є поведінкою реципрокною, заснованою більшою мірою на взаємній довірі і симпатії, ніж на вузькоринковій інтерпретації корисності. Предмет СВ постає як «компроміс балансів» — внутрішньої рівноваги індивіда і гармонії у соціумі. Вони еkleктично й взаємно співвідносяться як причина і наслідок.

Практичне втілення нової філософії господарювання відображається у концепції пірингу, яка стала ключовою у межах новітнього напрямку економічної думки — вікіноміки. Піринг означає спосіб виробництва товарів і послуг, що повністю ґрунтується на самоорганізованих егалітарних співтовариствах, які сформувалися, головним чином, під впливом сучасних комунікативних технологій (з їх можливістю суттєво спрощувати та здешевлювати соціальні інтеракції). Найбільшого поширення піринг сьогодні набув в інформаційній індустрії. Зростаючі масштаби інформатизації та віртуалізації соціального простору дають підстави прогнозувати поширення пірингу у різноманітних сферах людської діяльності як способу організації продуктивної взаємодії [9].

Висновки. Утверджуючись як беззастережний імператив в дораціональну епоху (первіснообщинний та античний періоди, середньовіччя), СВ абсолютизувала поведінковий ідеал аскетизму. Формування політекономічного вчення продовжувало становлення економічної парадигми СВ в XVIII–XIX ст. (політекономічний етап) як раціонального пізнання принципів економічної взаємодії та її соціальних проєкцій. Ідеал відповідальної економічної поведінки тоді пов'язувався із накопиченням багатства і з його справедливим розподілом. Утилітарний етап (XX ст.) — час усвідомлення самоактивним економічним суб'єктом первинності своїх потреб й ідеалізації практичної поведінки як відповідальної. На поч. XXI ст. розпочинається комунітарний етап економічного осмислення СВ. Відповідальна економічна поведінка стає реципрокною поведінкою, заснованою на взаємній довірі економічних суб'єктів.

Література

1. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Эдуард Бернштейн. — СПб. : Изд. В. Врублевского, 1906. — 240 с.
2. Лахина А. П. Социальная ответственность в системе управления социально-экономической деятельностью корпорации: автореф. дис... канд. экон наук: 08.00.05 / А. П. Лахина. — М., 2009. — 22 с.
3. Лучко М. Л. Этика бизнеса — фактор успеха / Лучко М. Л. — М. : Эксмо, 2006. — 320 с.
4. Bowen H. R. Social Responsibilities of the Businessman / H. R. Bowen. — New York: Harper & Brothers, 1953. — 276 pp.
5. Carroll A. B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility : toward the Moral Management of Organizational Stakeholders / Archie B. Carroll // Business Horizons. — July-August, 1991. — P. 39–48.
6. Freeman R. E. Strategic Management: A Stakeholder Approach / R. Edward Freeman. — Pitman Publishing, 1986. — 276 p.
7. Galbraith J. K. American Capitalism: The Concept of Countervailing Power (Classics in Economics) / John Kenneth Galbraith. — Transaction Publishers; New edition edition: 1993. — 208 p.
8. Tapscott D. Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything // Don Tapscott, Anthony D. Williams, Don Tapscott. — Portfolio Trade; Expanded edition, 2010. — 368 p.
9. The Partnership Declaration. The 21st Century Leadership Challenge [Електронний ресурс] / International Partnering Event, 2006. — Режим доступу: <http://thepartnershipdeclaration.org/index.php>

Стаття надійшла до редакції 21.09.2013 р.